

BOZKIRDA HÂKİMİYET MERKEZİ HAKKINDA BAZI GÖRÜŞLER

Konuralp ERCİLASUN*

Özet:

Dünya üzerinde belli coğrafyalarda belli bölgeler, buldukları konum itibarıyla birer siyasi, ekonomik ve kültürel merkez olarak ön plana çıkmışlardır. Bugüne kadar çeşitli araştırmacılar, kaynakların daha çok olduğu yerleşik hâkimiyetlerin merkezlerini net olarak ortaya koymuştur. Kaynakların azlığından dolayı üzerinde daha az durulan bozkırda da tarihî süreçte yine böyle bir ağırlık merkezinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bir bölgenin coğrafi konumu, ulaşılabilirliği, nüfus barındırabilme özelliği ve ticaret yolları üzerinde olması, orayı içinde bulunduğu daha geniş bir alanın merkezi hâline getirebilir. Makalede Türklerin bozkırda güçlü bir hâkimiyet kurdukları zaman kendilerine seçtikleri merkezin neresi veya nereler olabileceği tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Orhun, Ötüken, Ordos, Karakurum, Karabalgasun, Ordu Balık.

Some Opinions About the Center of Dominance on Steppe

Abstract:

This article is an attempt to search for the political center of Turkic dynasties in the steppes. Geographical location and accessibility of a region are important factors of becoming the political center. There are also other factors such as the region's location on the trade routes and the effects of the historical developments. In fact, all these factors contribute the emergence of a political center both in sedentary societies and in nomadic powers. There are a plenty of historical sources on sedentary societies, so defining the political centers of these societies is easier. However, because of the mobile life style of the steppes and because of the scantiness of the historical sources

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, kercilasun@gmail.com

on the region, it is not so easy to define the main center of the steppes. The main center of the steppe powers and mainly of the Turkic powers is discussed in this article.

Key words: *Orkhon, Ötüken, Ordos, Kharakhorum, Kharabalghasun, Ordu Balık.*

Türk tarihinin bilinen çağları Motun'un MÖ 209'da tahta çıkışıyla başlar. Bu tarihten önceki zamanı, bilgi ve belge azlığından Türklerin tarih öncesi olarak saymak şimdilik mümkündür. Motun'un tahta çıkmasından Uygurların 840'ta yıkılmasına kadar geçen bin yıllık süre Türk tarihinin eski çağı olarak nitelendirilebilir. Bin yıllık bu devrede bozkırda kurulan siyasi hâkimiyetlerde belli başlı özelliklerin ortak olduğunu söyleyebiliriz. Bu özellikler arasında konargöçer yapılanma tarzı ve dünya hâkimiyeti fikri sayılabilir. Nitekim Motun'dan itibaren konargöçer bir hayat süren ve hayvancılıkla geçinen atlı Türk boyları, birbiri ardınca dünya hâkimiyeti iddiasıyla tarih sahnesine çıkmışlardır.

Türk tarihinin kendine özgü devirlere bölünebileceğini ve bu konunun tartışılması gerektiğini daha önceki bir makalede savunmuştum (Ercilasun 2005: 146-150). Yine bunun gibi dünya hâkimiyeti fikrinin Hun, Göktürk ve Uygurlarla ilgili kaynaklardaki yansımalarını da başka bir yazıda açıklamaya çalışmışım (Ercilasun 2010). Bu yazıda ise MÖ 209 - MS 840 devresinin kayda değer diğer bir özelliği olan Orhun bölgesinin hâkimiyet merkezi özelliği tartışılacaktır. Bu tartışma yapılırken geç devirlerden erken devirlere doğru giden bir süreç izlenecektir. Dolayısıyla önce daha kesin tespit edilmiş olan Uygur hâkimiyet merkezi üzerinde durulacaktır. Bundan sonra sırasıyla Gök Türk ve Hunlarda Orhun bölgesi ile hâkimiyet merkezi ilişkisi araştırılacaktır.

Bugüne kadar İbrahim Kafesoğlu (2001) ve Faruk Sümer (1994), Türklerin bozkır devresi için Orhun bölgesinin bir hâkimiyet merkezi olduğunu belirtmişlerdir. Sümer, bunu genel varılmış bir sonuç olarak söyleyip ayrıntılarına çok inmemiştir (Sümer 1994: 2-3). Kafesoğlu da Orhun bölgesini Hunlardan beri bir merkez olarak kabul etmiş, ancak bu konuyu derinlemesine tartışmamıştır. Kafesoğlu, eserinin Gök Türkler bahsindeki bir noktasında Gabain'den nakille Ötüken Yaylası'nın ikliminin ve konumunun merkez olmaya elverişli olduğunu belirtmektedir (Kafesoğlu 2001: 59, 99, 113, 132). Diğer yandan Rene Giraud da Gök Türklerin ikinci kağanlık devresi ile ilgili eserinde gerek Çogay Dağları'nın gerekse Ötüken'in yeri ve Orhun bölgesinin coğrafi özellikleri üzerinde ayrıntılarıyla durmuştur (Giraud 1999: 241-249). Giraud'nun eseri, kaynaklardaki bilgilerin coğrafya ile karşılaştırılması ve ikisinin bağlantısının tartışılması bakımından önemlidir. Bunların dışında Emel Esin (1968), Cengiz Alyılmaz (2002, 2013a, 2013b) ve Osman Mert (2009) bozkır devre-

sindeki Türk yerleşimlerinden bahsederken Orhun bölgesi ve buradaki yerleşimler üzerinde ayrıntıyla durmuşlardır.

Bu araştırmacılar Emel Esin'in amacı bozkır devri Türk şehir yapısını incelemektir. Bu devirdeki şehir yapısını ayrıntılı inceleyen Esin'in makalesinde Hun, Gök Türk ve Uygur şehirleriyle ilgili önemli bilgiler bulunur. Esin'in konumuzla ilgili en önemli tespitleri, Türklerde birden çok yerleşimin merkezlik yaptığı, kağanın bunlar arasında gezindiği, bunun farklı boylar üzerindeki hâkimiyeti gösterdiği ve ayrıca ilin kağan tarafından gezilmesini sağladığı yönündeki tespitleridir (Esin 1968: 147-148). Kağanın bu şekilde birkaç yerleşim arasında gezinmesi bozkırın konargöçer yaşayışına da uygundur. Esin'in diğer önemli bir tespiti de ana merkezlerin yanı sıra komutan veya vali gibi önemli kişilerin oturduğu tali merkezlerin de bulunduğudır. Cengiz Alyılmaz ve Osman Mert'in çalışmalarındaki amaç da başta Orhun Yazıtları olmak üzere bölgede bulunan yazıtların ve diğer maddi kültür eserlerinin ortaya konulduğu devrin arka planını anlamak ve anlatmaktır. Bu anlamda Giraud, Alyılmaz ve Mert'in eserlerinde özellikle Gök Türk ve Uygur dönemi Orhun bölgesi ile ilgili detaylı bilgi ve önemli çıkarımlar vardır.

Buraya kadar bahsedilen araştırmaların amaçları doğrudan doğruya Orhun bölgesi ile hâkimiyet merkezi ilişkisi değildir. Bu makalede ise yeri geldiğinde söz konusu araştırmaların da ortaya koyduğu bulgulardan yararlanılarak doğrudan doğruya Orhun bölgesinin bin yıllık hâkimiyet merkezi olma özelliği üzerinde durulacaktır. Makalede Orhun bölgesi ile kastedilen yer, doğuda Tula Nehri'ne, batıda da Selenge Nehri'ne ulaşan geniş bir alandır. Bu üç nehir kuzeye doğru akarak birbiriyle birleşir ve Baykal Gölü'ne dökülür. Bölgenin güneyinde ise Orhun ve Selenge nehirlerinin doğduğu Hangay Dağları güney doğudan kuzey batıya doğru uzanır. Makalenin ana teması Türklerin bozkırda güçlü bir hâkimiyet kurdukları zaman bu bölgeyi kendilerine merkez olarak seçtikleridir. Elbette hem konargöçerlikten dolayı hem de tarihî gelişmelerin getirdiği güçlü ve zayıf zamanlardan dolayı bazen başkentler başka bölgelerde de bulunmuştur. Ancak bunların kimisi parçalanma devrinde, kimisi boyunduruk altında olan zamanda, kimisi de göçlere denk gelen zamanda olup bunlar olağanüstü dönemleri ifade etmektedir.

Orhun bölgesinin merkez olma özelliğini daha yakın tarihlerden daha uzak tarihlere doğru araştırdığımızda karşımıza öncelikle Cengiz Han ve soyunun devri olan 1206-1260 devresi çıkmaktadır. Cengiz ve oğullarının merkezi, tarihî bozkır geleneğine uygun olarak Orhun bölgesindeki Kara Kurum olmuştur. Ancak Kubilay, merkezi buradan Pekin'e taşımış ve bu durum Cengiz oğullarının hâkimiyeti üzerinde iki tesire yol açmıştır. Bunlardan biri Kubilay'ın hâkimiyetinin bir bozkır hâkimiyetinden bir yerleşik hâkimiyete

dönüşmesidir. İkincisi ve daha önemlisi ise Cengizoğullarının birbirinden kopuşunun kesinlik kazanmasıdır. Merkezin taşınmasından önce her ne kadar bölgeler gittikçe daha fazla özerk bir hâle gelmeye başlamışlardıysa da Kara Kurum'un hâlâ Cengizoğullarının dört ulusunu toplama ve temsil etme özelliği bulunuyordu. Ancak Pekin hiçbir zaman böyle bir özellik taşımamış, dolayısıyla Kubilay'ın hâkimiyeti ancak yerel bir hâkimiyet hâline dönüşmüştür.

Cengiz Han'ın merkezi Kara Kurum'un yaklaşık 40 km kuzeyinde bugün Moğolcada Har Balgas olarak söylenen Karabalgasun harabeleri bulunmaktadır. Orhun Nehri'nin batısındaki otlaklarda yer alan Karabalgasun, 745-840 arasında hüküm süren Uygurların merkezi idi. Esin, Uygurların inşa ettiği birçok şehri tespit etmiş ve bunları şehircilik yönünden incelemiştir. Esin'in bahsettiği diğer Uygur şehirlerinin yanı sıra üzerinde durduğu Bay Balık ve Ordu Balık şehirleri önemlidir. Esin'e göre Bay Balık, Ötügen Ormanı'nda bulunan merkezî bir şehir olup bazen yaylak bazen ise kışlak olarak kullanılıyordu. Osman Mert ise Bay Balık'ın koordinatlarını vererek şehir harabelerinin Selenge kıyılarında olduğunu belirtmiştir. Burası Baykara'ya göre Uygur devrinde kurulmuş olan yeni bir Türk şehri idi (Esin 1968: 160; Baykara 2002: 434; Mert 2009: 37, 44-45).

Uygurlarca Ordu Balık olarak adlandırılan Karabalgasun ise esas merkez olup buraya şehrin bu niteliğini belirten *il ebi* veya *il örgünü* deniyordu (Esin 1968: 161). Esin, Türk şehirlerinin iç kale, iç şehir ve dış mahalle olarak üç kısımdan müteşekkil olduğunu belirtir (Esin 1968: 141). Bugün Karabalgasun harabelerinde görülen¹ duvar kalıntılarının iç kalenin duvarları olduğu düşünülebilir. Bunun dışındaki geniş bir bölgede Osman Mert'in belirttiği çadır alanları bulunmaktadır (Mert 2009: 42-43). Bu, Emel Esin'in belirttiği ikinci kısım olmalıdır. Dış mahalle ise bu örnekte yerleşik olarak değil, başkente belli bir mesafeye kadar konup göçen çeşitli obalar olarak düşünülebilir.

Karabalgasun, sadece siyasi bir merkez olarak kalmayıp aynı zamanda ticari ve kültürel bir merkez hâline de gelmişti. Mert'in tespitlerine göre Karabalgasun, Kuzey İpek Yolu'nun kontrol noktasıydı ve Çin, İran ve Doğu Roma'dan kervan ve elçilerin sık gidip geldiği yerlerden biriydi. Mert, bu şehrin daha Gök Türkler zamanında da var olduğunu ve başkentlik yaptığını tahmin etmektedir (Mert 2009: 38).

Uygurlarda ve Cengizoğullarında kesin olan Orhun merkezilik daha önceki zamanlara gidince biraz muğlaklaşmaktadır. Bu muğlaklaşma daha önceki dönemlerden kalan eserlerin azalmasıyla ilgilidir. Göktürklerin kendileri

1 Esin'in çalışmasının ekler kısmında Karabalgasun harabelerinin fotoğrafları bulunmaktadır. Ayrıca Alyılmaz'da (2013a: 1001) havadan fotoğraf, Mert'te (2009: 39) de uydu görüntüsünün yanı sıra çeşitli detay fotoğrafları vardır.

hakkında bıraktıkları kaynaklar Ötüken'den bahsetmektedir. Ötüken birçok araştırmacının ilgisini çekmiş ve bu kelime ile neresinin kastedildiği bugüne kadar araştırılmıştır. Bugüne kadar araştırmacıların bu konuda genel bir kanaat oluşturduğu görülmektedir ve genellikle Ötüken'in Hangay Dağları'nda bir bölge olduğu kabul edilmektedir.² Burası Orhun Nehri'nin doğduğu yer olup nehir buradan kuzeye doğru akarken doğusunda ve batısında geniş otlaklar olan bir alandan geçer.

Orhun bölgesi olarak adlandırılabilir bu bölgeyi Alyılmaz, İpek Yolu'nun kollarından birinin geçtiği bir yer olarak görür ve Bilge Kağan ile Köl Tigin anıtlarının bu sebeple burada dikildiğini belirtir. Alyılmaz ayrıca o dönemdeki önemli kişilere has mezar geleneği hakkında da detaylı bir bilgi verir. Buna göre o devrin önemli kişilerinin üç ayrı mezarı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yeri bilinmeyen gerçek mezar, ikincisi birincinin gizliliğini korumak üzere yapılan sahte mezar, üçüncüsü de temsili mezardır (Alyılmaz 2013b: 583). Bu sınıflandırmaya göre bölgede bulunan Bilge Kağan ve Köl Tigin külliyeleri üçüncü tipe giren anıt mezarlar olmaktadır.

Alyılmaz'ın belirttiği İpek Yolu'nun Orhun Vadisi'nden geçtiği meselesi, Osman Mert'in Uygur dönemi ile ilgili yazısında da net olarak görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Mert, biraz da bu unsurdan hareketle Uygur dönemi başkentinin Gök Türklere de başkentlik yaptığını düşünmektedir (Mert 2009: 38). Yapılan araştırmalar henüz Karabalgasun harabelerinin tarihini Gök Türklere kadar götürmese de bölgenin Gök Türk merkezi olduğu kesindir. Yani Uygurlar gibi Gök Türklerin de merkezi bu bölgedeydi. Başkent Karabalgasun harabeleri olup olmadığı konusu ise belki ileride yapılacak arkeolojik araştırmalar sonucu daha net ortaya konabilir.

Gök Türklerin merkezinin Orhun bölgesinde olduğunu belirtmemiz üç unsura dayanmaktadır. Bu unsurlardan biri bölgenin kervan yolları üzerinde olması, ikincisi dönemin en önemli anıt mezarlarının burada olması, üçüncüsü de Gök Türk devrinden hemen sonraki Uygurların başkent kalıntılarının burada olmasıdır. Bir yerin ticaret yollarının geçtiği bir noktada bulunması o yerin aynı zamanda siyasi merkez olarak ortaya çıkmasında önemli bir rol oynar. Diğer yandan bir kağan için inşa edilen ve başka bir yerde daha görkemlisi bulunmayan bir anıt, şüphesiz hâkimiyet merkezinde olmalıdır. Alyılmaz,

2 Rene Giraud, Ötüken'in 47 kuzey enlemi ile 101 doğu boylamının kesiştiği yere koyar ki bu konum, Hangay Dağları'nı gösterir (Giraud 1999: 249). Ayrıca son zamanlarda yapılmış bir araştırma Ötüken'i net olarak Hangay Dağları'na koyar ve buranın, merkezin güney sınırları olduğunu belirtir (Dobrovits 2011). Diğer yandan bazı farklı fikirler de bulunmaktadır. Bu farklı fikirlerden biri Ötüken'i, Orhun bölgesine yaklaşık olarak 350 km mesafede olan Zavhan aймаğına koyar (Aydın 2010: 1267). Söz konusu makalede bugüne kadar Ötüken'in yeri konusundaki fikirler etraflı bir şekilde özetlenmiştir.

bu anıt mezarların kervan yolları üzerinde olmasını önemsemiştir (Alyılmaz 2013b: 583). Bu şekilde çok kişinin gelip geçtiği bir yerde ve yol üstünde oluyordu. Böylece Bilge Kağan'ın arzu ettiği gibi her gelen geçen okuyabiliyordu. Biz buna aynı zamanda hâkimiyet merkezi özelliğini de ekliyoruz.

Buraya kadar gördüğümüz tarihî eserlerin bizi ulaştırdığı sonucu somut bir şekilde şöyle ifade edebiliriz. Orhun Nehri'ni merkeze alan 50 km yarıçapında bir daire çizildiğinde çok da geniş olmayan bu alan, 552-840 ve 1206-1260 arasının başkentlerini ve devlet sembollerini kendi içinde barındırır.

Şimdi önümüzdeki soru, Orhun merkezli bu durumun daha önceki bozkır hâkimiyetlerinde de olup olmadığıdır. Burada ilk aklımıza gelen güç Hunlardır. Araştırmamın bundan sonraki kısmında Çin kaynaklarından hareketle Hunların ana merkezleri hakkında genel tespitler yapılmaya çalışılacaktır.³

Hunların yerleri ile ilgili *Han Hanedanlığı Tarihi*'nin “Hunlar” bölümünde yer alan ilk net bilgiler aşağıdaki alıntıda şu şekilde görülebilir (Onat vd. 2004: 5): “*Sonraları Çin⁴ [beyliği - KE], diğer altı beyliği yok etmiş ve Şi-huang-di, Ming Tien'in komutasında on binlerce kişiyi kuzeye, Hu'lara (Hsiung-nu'lara) saldırtıya gönderip [Sarı] Nehir'in güneyine sahip olmuştur.*”

Buradan anlaşıldığına göre, Çin birliğini sağlayan imparator Şi-huang, Hunları gerileterek Sarı Nehir'in güneyine sahip olmuştur. Sarı Nehir'in güneyi tabiriyle büyük bir ihtimalle bu nehrin kıvrımları arasındaki Ordos bölgesi kastedilmiştir. Çin birliği sağlandıktan sonra gerçekleştiği anlaşılan bu gelişme, Motun'dan öncedir, yani MÖ 221 ile MÖ 209 yılları arasında gerçekleşmiştir. O zaman bu olaydan önce Hunların Ordos'a sahip olduğunu anlamamız gerekir. Ancak bu ifadeden Ordos'un merkez olup olmadığını çıkarıyamıyoruz.

Kaynağın ilerleyen sayfalarında Hunların merkezi ile ilgili daha net bilgiler karşımıza çıkmaktadır (Onat vd. 2004: 8): “*Sol taraftaki bey ve komutanlar*

3 Bir başka araştırmada doğrudan doğruya Hun merkezleri üzerine eğildim ve çeşitli zamanlarda çeşitli merkezlerin olduğunu gördüm. Buna göre Hunlar MÖ 3. yüzyıl ile MS 3. yüzyıl arasında değişik zamanlarda Orhun, Ordos, Isık Göl, bugünkü Zavhan ayağı ve Tanrı Dağları'nın kuzeyini kendilerine merkez edinmişlerdi (Ercilasun baskıda-b). Ancak bu durum Hunların güçlü, zayıf, bağımsız, bağlı ve batıya kayma devrelerinin hepsini birden içine almaktadır. Elinizdeki makalede ise güçlü zamanların ana merkezi hakkındaki bilgiler peşinden koşulmaktadır.

4 Çince kelimelerin okunuşunu belirlemek için dünyada birbirinden farklı sistemler kullanılmaktadır. Bunlardan ikisi yaygınlık kazanmış olmasına rağmen Fransızca, Almanca ve Rusça araştırmaların her biri kendi alfabelerine uygun sistemleri kullanmakta ve bu iki sisteme uymamaktadır. Ben de Türkçe kaleme aldığım bu makalede aynı şekilde Çince kelimeleri Türk alfabesine uygun bir şekilde yazdım, sadece Türk alfabesinde olmayan “w” harfini çift dudak “v”sini göstermek için kullandım.

doğuda otururlardı. [Toprakları] Şang-gu'nun doğusundan Hui-mo ve Çao-sien'e kadar uzanırdı. Sağ tarafın bey ve komutanları batıda otururlar, [toprakları] Şang-cün'ün batısından Di ve Çiang'lara kadar uzanırdı. Çanyü'nün mülkü ise Day[-cün] ve Yün-cung sınırına kadar gelirdi.”

Buradaki ifadede merkez, sol ve sağ olarak Hunlardaki üçlü yapıyı görmekteyiz. Doğuda olan sol tarafın toprakları bugünkü Çin'in Hıbey eyaletinden Kore'ye kadar olan alanı kapsamaktaydı. Batıda olan sağ tarafın toprakları da Ordos bölgesinin doğu kısmından başlayıp bu bölgeyi de içine alarak bugünkü Çin'in Çinghay eyaletine kadar uzanmaktaydı. Çanyü'nün mülkünü tanımlarken kullanılan yer adları ise bugünkü İç Moğolistan Özerk Bölgesi ile Şanşi eyaleti arasındaki sınırın kuzey ve güneyine denk gelmektedir. Burası, Ordos'un kuzey batısıdır. Burada “sınırına kadar gelirdi” ifadesi bize merkezin güney noktasını anlatıyor olmalıdır. Dolayısıyla bu alıntıdan Hunların merkezini Şanşi eyaletinin kuzey bölgelerinden kuzeye doğru olan topraklar olarak anlamamız gerekir.

Açıklamasını yaptığımız alıntıdan birkaç satır sonra Hunların törenleriyle ilgili şu sözleri görüyoruz (Onat vd. 2004: 8): “Yılın ilk ayında bütün beyler Çanyü'nün otağında küçük bir toplantı düzenleyerek dinî tören yaparlardı. Beşinci ayda Long-çing'daki (Long şehrindeki) büyük toplantıda atalarına, göğe, yere, ruhlara ve tanrılara kurban sunarlardı. Sonbaharda, atlar semirdiğinde büyük bir toplantı düzenleyerek ormanın çevresini dolaşırlar, insan ve hayvan sayımı yaparlardı.”

Bu sözlerdeki Long şehri⁵ ifadesi acaba bize neyi anlatıyor? Bir merkez mi, yoksa siyasi önemi olmayan kutsal bir yer mi? Yılın ilk ayında siyasi merkezin en doruk noktası olan otağda bir dinî tören yapıldığını görüyoruz. Beşinci ayda toplantının gerçekleştiği Long şehri, Çanyü'nün otağının bulunduğu alan mı, yoksa başka bir yer mi belli değildir. Burada belli olan her yıl, Hunların bir küçük, iki büyük toplantı yaptıklarıdır. Her üçünde de dinî bir yön vardır. Büyük toplantıları karşılaştırdığımızda, Long şehrindeki toplantıda dinî amacın ön planda, diğer büyük toplantıda ise daha arka planda olduğu düşünülebilir. Çünkü yeri belirtilmeyen üçüncü toplantıda daha çok pratik amaçlar, yani nüfus sayımı esas amaçmış gibi görünmektedir. Dolayısıyla Long şehrinin her yıl düzenlenen en büyük dinî toplantıya ev sahipliği yaptığını görmekteyiz.

5 Long şehri gibi bir ifadenin kullanılması, aslında tartışılması gereken bir konudur. Bugüne kadar birçok araştırmacı burayı Ejderha Şehri olarak anlamlandırmıştır. Bu anlamın bize düşündürmesi gereken iki nokta vardır. Birincisi, daha sonraları bozkır inancında görmediğimiz bir ejderha kavramı, ikincisi de şehir olarak ifade edilen bir yerleşim yerinin varlığı. Bütün bu konular, doğrudan doğruya Long-çing tabirinin anlamı ve yeri konusuna hasrettiğimiz yeni bir çalışmada tartışılmaktadır (Konuralp baskıda-a).

Long şehrinin yeri konusuna gelince muhtemelen Hunların konargöçerliğine bağlı olarak farklı zamanlarda farklı Long şehirleri bulunmuştu (Wang 1983: 142-143). Ancak bu Long şehirleri her zaman için Hunların merkezinde veya yakınındaydı. 2005 yılında Tamir Nehri kıyısında yapılan araştırmalar, bize burada Hun devrine tarihlenen üç tane etrafi surlarla çevrili alanın varlığını göstermiştir (Purcell ve Spurr 2006: 27-29). Buranın Hunların Long şehriyle bir bağlantısı olması mümkündür.⁶ Bu durumda en büyük dinî törenin yapıldığı yerin Orhun bölgesinde olduğu düşünülebilir. Burası muhtemelen siyasi merkez veya ona yakın bir yerdir.

Burada, yukarıdaki iki alıntının kaynaktaki yeri önemlidir. Kaynak bu açıklamaları, Motun tahta çıkıp doğu ve batıya seferlerini yaparak bozkırda birliği sağladığını anlattıktan sonra yapmaktadır. Hunların sosyal yapıları, teşkilatları ve kültürleri ile ilgili bu paragraflara geçmeden önce de kaynak, Motun'la birlikte Hunların güçlendiğini ve Hunlar hakkında daha fazla bilgiye sahip olduğunu yazar. Dolayısıyla, yazılanlar Hunların Gobi'nin güneyine ve Ordos bölgesine sahip olduğu en güçlü zamanı anlatır. MÖ 119 yılında Çin, birbiri ardınca giriştiği büyük harekâtlarla dengeyi kurmuş ve Hunları Ordos'tan çıkarmayı başarmıştır. Ordos'tan çıkan Hunlar, Gobi'nin kuzeyine çekilmişlerdir. Bu durum acaba Hunların merkezi ile ilgili bir değişiklik meydana getirmiş olabilir mi şeklinde bir soru akla gelebilir.

Bu şüphe ile ilgili olarak MÖ 90 yılına ait bir kayıt bize bir fikir verebilir. O yıl Hunlar iki kere Çin'e akın yaparlar. Bunun üzerine Çin, üç koldan Hunlar üzerine büyük bir sefere çıkar (Onat vd. 2004: 37-8): "*Çanyü, Han [hanedanı - KE] ordusunun büyük bir harekâta giriştiğini duyunca ağırlıklarının hepsini Çao-şin kalesinin kuzeyindeki Cı-cü (Selenge) Nehri'ne kadar göndermişti. Sol Bilge Beyi, halkıyla Yü-wu (Tula) Nehri'ni aşp 600-700 li (~249-291 km) [uzaklıktaki] Dou-şien Dağı'na yerleşmişti. Çanyü, bizzat seçme askerlerinin başında An-hou (Orhun) [Nehri'nin] sol [kıyısını takip ederek] Gu-cü Nehri'ni geçmişti.*"

Çin, çıktığı bu büyük seferde muhtemelen Hunların merkezini hedefliyordu. Merkezin hedeflendiğine dair bir ipucu Çanyü'nün ağırlıklarını uzaklaştırdığı ifadesidir. Burada ağırlıklar ifadesi ile halkın ve sürülerin kastedildiği anlaşılmalıdır. Bu durumda Çanyü, halkını bir tehlikeye karşı Selenge Nehri'ne kadar geri çekiyor. Sol Bilge Beyi, muhtemelen düşmanı karşılamak üzere doğuya hareket ediyor. Çanyü de bir başka koldan düşmanı karşılamak için Orhun Nehri'nin sol kıyısından, yani batı kıyısından güneye doğru iniyor ve

6 Diğer yandan Çinli bilim adamlarının bir araya gelerek oluşturduğu bir komite, tarih atlasında Long şehrini Ulanbator'un yaklaşık 350-400 km güney batısındaki Orhun bölgesine koymuştur (Onat vd. 2004: 109 ve Harita III).

Gu-cü Nehri'ni geçiyor. Bu şekilde Sol Bilge Beyi doğuda, Çanyü de güneyde merkezi ve gerideki halkı korumaya almaya çalışıyor.

Yazının girişinde de bahsedildiği gibi ortada yer alan Orhun Nehri'nin batısında Selenge, doğusunda da Tula Nehri bulunmaktadır. Güneye doğru akan Gu-cü Nehri ise, metinden de anlaşıldığı üzere, Orhun'un güneyinde yer alır. Çin ordusunun kollarından biri bugünkü Gansu eyaletinden, diğer ikisi de daha doğudaki Ordos bölgesinden hareket etmişlerdi. Demek ki Tula'yı aşarak doğuya doğru yola çıkan Sol Bilge Beyi, Ordos'tan gelen iki orduyu, güneye hareketlenen Çanyü ise Gansu'dan gelen orduyu karşılama niyetindeydi. Böylece Çanyü, Orhun bölgesinin güneyinde, Sol Bilge Beyi de Orhun bölgesinin doğusunda mevzilenmişlerdi. Halk ve sürüler ise Orhun bölgesinin batısına ve belki de kuzey batısına gönderilerek koruma altına alınmış ve merkezden uzaklaştırılmışlardı. Bu savunma hazırlığı sırasında merkezin Orhun bölgesi olduğu açıktır.

Hunlarla ilgili bu metinlerde ortaya iki ana merkezin çıktığını görmekteyiz. Bunlardan bir tanesi, güney sınırları Gobi'nin güneyinde Ordos'un biraz kuzey doğusuna kadar uzanan bölgedir. Nitekim Hunlar, dağıldıktan sonra, 5. yüzyılda Kuzey Çin'de karma devletler kurmuşlar ve bunlardan bir kısmı başkentlerini yine Ordos'a kondurmuştur (Baykuzu 2009). Hunların diğer ana merkezi ise Orhun bölgesi olarak görünmektedir. Burada akla gelebilecek bir şüphe acaba bu iki bölgenin birbirine bağlantılı olarak alınıp alınamayacağıdır. Yani bir tane geniş bir merkezî alanda Ordos'un merkezin güney topraklarını, Orhun'un da merkezin kuzey topraklarını oluşturmuş olma ihtimali de akla gelmektedir. İki bölgenin birbirinden uzaklığı kuş uçuşu 1000 km civarı olup, arada da Gobi bulunmaktadır. Bu uzaklık ve şu anki bilgilerimiz, bizi bu iki bölgeyi farklı zamanlarda iki ayrı merkez olarak düşünmeye itmektedir.

Sonuç olarak yakın tarihten uzak tarihe doğru gidildiğinde Cengizogullarının ve Uygurların merkezlerinin arkeolojik kalıntıları Orhun bölgesinde bulunmaktadır. Uygur devrinin hemen öncesindeki Gök Türklerin kağanlık anıtları da yine bu bölgededir. Dolayısıyla bu bölgenin bozkırın merkezi olma özelliği Gök Türklerin kuruluşuna kadar indirilebilir. Daha geriye doğru gidildiğinde Hunlarda, iki tane ana merkez ortaya çıkar. Bunlardan biri Sarı Nehir kıvrımındaki Ordos, öbürü de kuzeydeki Orhun bölgesidir. Muhtemelen Hunlarda her ikisi de önemli derecede merkez idiler. Ancak en geç Gök Türklerin kuruluşu ile 6. yüzyıldan itibaren merkez olarak Orhun bölgesinin ön plana geçtiği görülmektedir. Ordos, daha geride kalmıştır. Ordos'un bozkır merkezi olma özelliğinden gittikçe uzaklaşması ve Orhun bölgesinin tek ana merkez hâline gelmesi bir takım tarihî, sosyal ve belki de demografik gelişmelerle ilgili olabilir. Bunları tespit edebilmek için Hunlarla Gök Türkler arasındaki

devrede bozkıra hâkim olmuş Şienbi ve Avarlardaki merkez durumunun da incelenmesi gerekmektedir. Böylece, MÖ 209 - MS 840 arasındaki devrede Orhun bölgesinin önemi netlik kazanacaktır.

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz (2002), “Eski Türk Şehirleri ve Semerkant”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 20, s. 303-311.
- ALYILMAZ, Cengiz (2013a), “İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Konargöçerlik ve Şehircilik”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 53, s. 999-1008.
- ALYILMAZ, Cengiz (2013b), “İslamiyet Öncesi Türk Eserleri”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 53, s. 576-605.
- AYDIN, Erhan (2007), “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies*, 2/4 (Fall 2007), s. 1262-1270.
- BAYKARA, Tuncer (2002), “Türk Tarihi ve Şehir: Türklerde Yerleşik Hayat”, *Yeni Türkiye*, Sayı 45, s. 421-438.
- BAYKUZU, Tilla Deniz (2009), “Bir Hun Başkenti: T’ung-Wan Ch’eng”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 6, S 3, s. 110-126.
- DOBROVITS, Mihály (2011), “The Sacred Ötükän Forest: Natural, Commercial, and Sacral Features of a Holy Place”, *Proceedings of the 49th PIAC (2006)*, Berlin 93-100.
- ERCİLASUN, Konuralp (2005), “Türk Tarihinde Metodoloji Meselesi”, *III. Uluslar arası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi - Türk Dünyasında Sosyal Bilimler: Kuram, Yöntem ve Uygulama*, Celalabat, Kırgızistan, Cilt III, s. 146-153.
- ERCİLASUN, Konuralp (2010), “Bozkır Halklarında Hâkimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü”, *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, Afyonkarahisar, s. 89-94.
- ERCİLASUN, Konuralp (baskıda-a), “Asya Hunlarındaki Long-çing’in Peşinde”, *Kutadgu Bilig Dergisi*.
- ERCİLASUN, Konuralp. (baskıda-b). “Asya Hunlarında Merkez Meselesi”, *Abdülkadir Yuvalı Armağanı*.
- ESİN, Emel (1968), “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 10, s. 135-216.
- GIRAUD, Rene (1999), *Gök Türk İmparatorluğu*, Çev.: İsmail Mangaltepe, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2001), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- MERT, Osman (2009), *Ötüken Uygar Dönemi Yazıtlarından Tes - Tariat - Şine Us*, Ankara.
- ONAT, Ayşe, Sema ORSOY ve Konuralp ERCİLASUN (2004), *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi (Açıklamalı Metin Neşri)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- PURCELL, David ve Kimberly SPURR (2006), “Archaeological Investigations of Xiongnu Sites in the Tamir River Valley”, *The Silk Road*, 4/1 (Summer 2006), 20-32.
- SÜMER, Faruk (1994), *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- WANG Wey-mao (1983), “Hunların Long-çing’i Hakkında Araştırma” (匈奴龙城考辨), *Lishi Yenjiu*, 1983/2, 142-144.